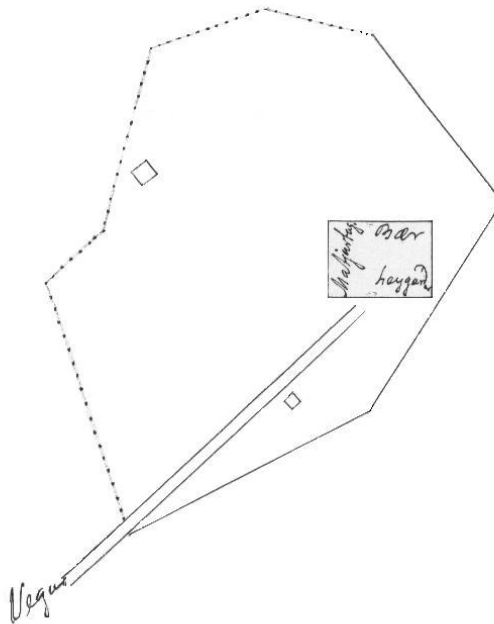

Fornleifaskráning

vegna deiliskipulags
í landi Lækjamóta í Árborg

Túnakort 1917

**Edda Linn Rise
og Guðný Zoëga**

Maí 2005

2005/2

Efnisyfirlit

Inngangur	3
Tilgangur fornleifaskráningar	3
Fornleifaskráning og aðferðir	5
Saga jarðanna og fornleifar	5
Saga	6
Náttúrufar og jarðabætur	7
Samantekt	9
Heimildaskrá	10

Inngangur

Fornleifaskráning vegna deiliskipulags í landi Lækjamóta í Sandvíkurhreppi var unnin í mars og maí 2005 að ósk Skipulags- og byggingardeildar sveitarfélagsins Árborgar. Lóðin er 1 hektari að stærð og er gert ráð fyrir íbúðarhúsi á henni.

Jörðin var skráð á vettvangi vorið 2005 og voru allar minjar innan hennar skráðar. Viðtal var þá tekið við Eirík Rúnar Guðmundsson bónda á Lækjamóti varðandi minjar jarðarinnar og var hans hjálp ómetanleg.

Skráninguna annaðist fornleifafræðinemi úr Háskóla Íslands Edda Linn Rise fyrir hönd Byggðasafns Árnesinga, undir stjórn Guðnýjar Zoëga fornleifafræðings Byggðasafns Skagfirðinga.

Tilgangur fornleifaskráninga

Í Þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningar-sögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknnum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

[...] hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur,

álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;

- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið.
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast fornleifar, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar [...].

Samkvæmt lögunum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi Fornleifaverndar ríkisins komi til.“ Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram (sjá 14. gr.).

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalaus. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum.

En það er ekki síður hagur þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaraðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar, sem þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið fyrir hendi, en reynist svo nauðsynlegt að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur, sem er unninn vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaraðilum, er heldur ekki æskilegur frá sjónarmiði fornleifafræðinnar.

Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Fornleifaskráning og aðferðir

Fornleifaskráning á vettvangi var takmörkuð við það svæði sem verið er að deiliskipuleggja á jörð Lækjamóta í Sandvíkurhreppi.

Áður en vettvangskönnun fór fram voru helstu heimildir kannaðar svo sem jarðabækur, örnefnaskrá, túnakort og fornrit til að leita að vísbendingum um fornleifar á svæðinu. Þessar upplýsingar eru allar skráðar í gagnagrunninn, Sarp sem sérstaklega er hannaður fyrir fornleifaskráningu.

Í fornleifaskrá Sarps eru fornleifarnar flokkaðar eftir jörðum og miðað bæði við opinbera fasteignaskrá og jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847

Vaninn er að með jörðinni fylgi skrá með umfjöllun um hvern minjastað og ljósmyndir eða teikningar eftir því sem við á. Minjar eru færðar inn á skipulagskort frá Verkfræðistofu Suðurlands.

Saga jarðanna og fornleifar

Í kaflanum um sögu jarðanna og fornleifar er stiklað á stóru um sögu hverrar jarðar. Þar er auk þess að finna hina eiginlegu fornleifaskrá.

Lækjamót (Norðurkot) - 166196-210

Saga

Norðurkot, hjáleiga Votmúla, birtist fyrst líklega í *Manntalinu* 1703. Þar eru tvær hjáleigur Votmúla skráðar en ekki nafn þeirra og því ekki unnt að átta sig á því hvaða upplýsingar eiga við um Norðurkot. Tvær hjáleigur eru nefndar í *Manntalinu* en þær voru þó þrjár lengi vel, Norðurkot, Austurkot og Ásakot. Sömu sögu má segja um *Manntalið* 1729 (*Manntal* 1703 og 1729).

Fyrsta óyggjandi heimildin um Norðurkot er í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. Samkvæmt henni hefur Norðurkot verið „bygd fyrir manna minni skamt frá heimatúninu, hefur verið í auðn í næstu 6 ár“ (JÁM II:112). Líklegt er að Stórabóla sé valdurinn að því að kotið lagðist í eyði (Ö-Votmúli, Austurkot og Lækjarmót,2). Norðurkot komst aftur í byggð um 1740 og hefur verið í byggð síðan. Árin 1860-1862 var þar tvíbýli. Í kringum árið 1950 keypti Sigfús Þ. Öfjörð hluta Smjördala-Norðurkots og lagði til Lækjamóta eins og hann skírði Norðurkotið. Aftur varð tvíbýli á Lækjamóti árið 1955 þegar Lækjamót II var myndað allt til ársins 1963 þegar aftur varð þar einbýli (SB:340). Íbúðarhúsið Lækjargarður var byggt um 1958 en engar landsnytjar eru bundnar því (Ö-Votmúli, Austurkot og Lækjarmót,2).

Þurrabúðin Diðriksstaðir stóð í norðaustur frá Norðurkoti, á mörkum Smjördalatorfu og Votmúlalands. Hana byggði árið 1861 Diðrik Jónsson sem bjó í Votmúla-Norðurkoti. Þurrabúðin var í byggð í um 40 ár en síðastur bjó þar Brynjólfur Jónsson (Brunna-Brynki). Þurrabúðin var úr „vanefnum byggð“ en Diðrik fékk aðstoð við bygginguna og að launum fengu aðstoðarmennirnir að nefna kotið, Sigurður Gamalielsson í Votmúla nefndi kotið „Ráðleysa“ (Ö-Votmúli, Austurkot og Lækjarmót,3). Sigríður Egilsdóttir kona Diðriks samdi þessa vísu:

Fyrst það nefnist Flagvelta

Ritast líka Ráðleysa

Réttnefnt Diðriksstaðir.

„Um aldamótin reis önnur þurrabúð í Votmúlahverfinu, fremst í Norðurkotstúninu, í beina stefnu milli Votmúla og Norðurkots. Nefndist það Litlakot“. Litlakot lagðist í eyði árið 1909 og „rústir þess eru gjörsamlega jafnaðar við jörðu“ (Ö-Votmúli, Austurkot og Lækjarmót,3). Votmúli ásamt hjáleigum sínum var minnsta torfan í Sandvíkurhreppi (Ö-Votmúli, Austurkot og Lækjamót,1).

Eins og áður hefur komið fram hét hjáleigan Norðurkot eins langt aftur og heimildir ná, oft einnig kölluð Votmúlakot eða Votmúla-Norðurkot til aðgreiningar við Smjördala-Norðurkot. Árið 1950 breytti Sigfús Þ. Öfjörð nafninu í Lækjamót og heitir jörðin því nafni enn í dag (SB II:340). Núverandi nafn jarðarinnar er dregið af áveituskurðunum í túninu en þar renna skurðirnir saman í einn og skiptast svo í Byggðarhorns- og Bjarkarskurði (Ö-Votmúli, Austurkot og Lækjarmót:2).

Norðurkot var hjáleiga Votmúla og skráð sem slík árið 1841 í *Sýslu- og sóknalýsingum* (SSÁ:72), 1847 í *Jarðatali Johnsens* (JJ:62), 1848 í *Nýrri jarðabók* (Ný jarðabók:31), á túnakorti árið 1917 (Túnakort) og 1932 í *Fasteignabókinni* (1932:13). Norðurkot var því hjáleiga Votmúla allt fram á 20. öldina.

Norðurkot virðist aldrei hafa verið stór jörð né mannmörg því árið 1801 bjuggu þar hjón ásamt þremur börnum sínum en 15 árum síðar bjuggu þar hjón ásamt einu barni sínu (Manntal 1801:232, Manntal 1816:315).

Þegar Norðurkot var skráð í *Jarðabókina* var kotið eyðibýli en um landskuld þess segir *Jarðabókin*: „Þessarar hjáleigu grasnyt brúkar heimabóndinn, sem allra áðurskrifaðra, og geldur þó ekkert framur fyrir en áður segir um landskuld heimajarðarinnar. Hjer má og ekki aftur byggja, heldur en hinar, fyrir utan skaða og rýrð við heimajörðina“ (JÁM II:112). Kvaðir voru „mannslán til skipsáróðurs um vertíð, galdst in natura, hestlán og dagsláttur, ogso in natura“ (JÁM II:111) Landskuld var 1 x álnir í landaurum ut supra og kúgildin þrjú. Leigur guldust í smjöri til heimabóndans (JÁM II:112).

Náttúrufar og jarðabætur

Norðurkot var lengi sjöundi partur Votmúlatorfunnar allt þar til Sigfús Þ. Öfjörð um miðja 20. öldina keypt hluta Smjördala-Norðurkots og lagði til jarðarinnar (SB

II:340). Samkvæmt túnakorti sem teiknað var líklega árið 1917 var stærð túns Norðurkots 1.5 ha og þar af slétt 9/10. Stærð matjurtagarða var 1603 m². Á túnakorti má sjá bæ, heygarð, matjurtagarð og tvö smá hús (Túnakort). Engin þessara húsa standa í dag á landi Norðurkots en elsta nústandandi húsið eru fjárhús byggð árið 1938. Alls eru á jörðinni í dag átta hús (fmr.is). Í *Fasteignabókinni 1932* er tún Norðurkots skráð 1.5 ha og matjurtagarðar 1200m² (Fasteignabók 1932:13). Samkvæmt fasteignamati 1977 voru tún Norðurkots orðin 38 ha (SB II:340). Forn hundraðatala Norðurkots var skráð árið 1848 og var 1 2/3 og ný hundraðatala var þá 6.35 (Ný jarðabók:31). Árið 1847 þegar Jarðatal á Íslandi var skráð var landskuld Norðurkots 0,60 og kúgildin 3 (JJ:62).

„Land Lækjamóta er bæði ofan og neðan Votmúlavegar. Býlið stendur norðan Votmúlavegar við Lækjamótaveg sem liggur að Selfossi. Þeim megin Votmúlavegar eru öll túnin. Landið ofan við túnið og bæinn er ýmist mýrlendi eða heiðarmói. Neðan við Votmúlaveg eru engjalönd í Breiðumýri“ (SB II:340).

Lækjamót átti kirkjusókn að Laugardælum árið 1841 (SSÁ:72).

Býlið er enn í byggð.

Samantekt

Við vettvangsathugun kom í ljós að engar minjar eru á viðkomandi deiliskipulagssvæði. Engar heimildir eru til um minjastaði á þessu svæði og að sögn Eiríks Rúnars Guðmundssonar, ábúanda er þar ekkert að finna.

Hafa verður í huga að fornminjar geta komið óvænt í ljós þótt þeirra sjái ekki stað á yfirborði. Þá þarf að stöðva framkvæmdir og tilkynna fundinn til Fornleifaverndar ríkisins.

Heimildaskrá

Árnessýsla. *Sýslu- og sóknalýsingar hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843*. 1979. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Sögufélag, Reykjavík.

Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1981. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. II. bindi. Gefin út af Hinu íslenska fræðafjelagi í Kaupmannahöfn.

fmr.is

[Höfund vantar]. *Fasteignabók*. 1932. Ríkisprentsmiðjan Gutenberg, Reykjavík.

J. Johnsen. 1847. *Jarðatal á Íslandi*. Gefið út af J. Johnsen, Kaupmannahöfn.

Ný jarðabók fyrir Ísland. [Ártal vantar]. Samin eptir tilskipun 27. maímánaðar 1848 og allramildilegast staðfest með tilskipun 1. aprílmánaðar 1861. Prentað í J. H. Schultz's prentsmiðju, Kaupmannahöfn

Manntal á Íslandi 1801. Suðuramt. 1978. Ættfræðifélagið gaf út, Reykjavík.

Manntal á Íslandi 1816. I. hefti. 1947-1974. Prentað að tilhlutan Ættfræðifélagsins með styrk úr Ríkissjóði, Akureyri.

Páll Lýðsson. 1961. *Votmúli, Austurkot og Lækjamót*. Sandvíkurhreppur, Árnessýsla. Örnefnastofnun.

Sunnlenskar byggðir. Flóinn. II. bindi. Ritnefnd: Oddgeir Guðjónsson, Jón Guðmundsson og Júlíus Jónsson. [Páll Lýðsson bjó til prentunar]. Búnaðarsamband Suðurlands. [án útgáfust.]

Túnakort [1917]. *Votmúla Norðurkot*. Sandvíkurhreppur, Árnessýsla. Þjóðskjalasafn Íslands.

Munnleg heimild

Eiríkur Rúnar Guðmundsson. Maí 2005.